

УДК: 94(477.51):314.93"16/17"

Ганна Доманова

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Національного університету
„Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна, an_and_g@ukr.net)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-0057-0190>

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС МІЩАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ МАГІСТРАТСЬКИХ МІСТ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII—XVIII ст.)

Анотація. У статті на підставі переписів та ревізій населення, що проводилися впродовж другої половини XVII—XVIII ст. на терені Гетьманщини, розглядається проблема чисельності міщанської спільноти в магістратських містах Чернігово-Сіверщини, яка завдяки привілеям та грамотам на магдебурзьке право мала самоврядний статус.

Авторкою на прикладі таких міст, як Стародуб, Чернігів, Ніжин, Погар, Почеп та Мглин проаналізовано зміни показників кількісного складу домогосподарств (дворів) представників міщанського стану в означений період, а також їхній соціальний статус. Встановлено, що за цей період в магістратських містах переважала тенденція до зменшення кількості міщанських дворів, яка була спричинена низкою факторів. Передусім, оскільки козацтво перетворилося на провідну суспільну верству, частина міщан прагнула – і небезуспішно – здобути козацькі права та привілеї. Водночас з метою уникнення від сплати податків міщани переходили під протекцію козацької старшини. Брак позитивної динаміки зростання міщанської спільноти був зумовлений також руйнаціями під час військових конфліктів, епідеміями та пожежами. Політична ситуація, що склалась на той час на Лівобережній Україні, гальмувала розвиток системи самоврядування і негативно позначалася на становищі міст Чернігово-Сіверщини. На зміну станової структури міського населення помітно вплинули адміністративно-територіальні реформи 80 х рр. XVIII ст., які стали новим стимулом для подальшого розвитку міст регіону.

Ключові слова: Гетьманщина, Чернігово-Сіверщина, магістратські міста, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, переписи та ревізії, XVII—XVIII ст.

Чернігово-Сіверщина – регіон, який тривалий час був „яблуком розбрату” між Московським царством та Річчю Посполитою. На підставі Деулінського перемир’я 1618 р. майже вся історична Сіверщина опинилися у складі Польської держави. Уряд Речі Посполитої намагався перетворити найбільші міста у свій надійний форпост на кордоні з Московським царством, заразом прагнув стимулювати розбудову міст. Надання привілеїв на магдебурзьке право мало забезпечити як економічне зростання міст, так і позитивні зміни демографічної динаміки міщанської спільноти. Заходи королівської влади були зведені нанівець внаслідок чергового, тепер вже внутрішньополітичного конфлікту, що переріс в Українську національну революцію середини XVII ст. По завершенні революції та приєднанні України до Росії міщанство намаглося зберегти *status quo*. На цьому ґрунті й було досягнуто порозуміння з гетьманським та царським урядами. Магістратське правління в містах Чернігово-Сіверщини було збережено.

Відомості про чисельність і соціально-економічне становище міщанської спільноти магістратських міст Чернігово-Сіверщини подають переписи та ревізії населення, що проводилися впродовж другої половини XVII–XVIII ст. на терені Гетьманщини. Наразі магістратське правління в регіоні існувало в полкових містах: Стародубі, Чернігові та Ніжині, а також сотенних – Погарі, Почепі та Мглині. В останніх, окрім Погару, міщанська самоврядна традиція, яка базувалася на магдебурзькому праві, в другій половині XVIII ст. остаточно була зведена нанівець.

Населення міст протягом другої половини XVII–XVIII ст. не обмежувалося міщанською громадою. Значний міський прошарок становило козацтво, підвідомче полковим та сотенним управам, які поряд з магістратами створювали двовладдя у містах. Власне представники козацтва в економічній площині становили певну конкуренцію міщанській спільноті.

У вивченні питань демографічного характеру другої половини XVII ст. на особливу увагу заслуговують Переписні книги 1666 р., інформаційний потенціал яких дозволяє скласти досить чітке уявлення про чисельність та сфери занять мешканців магістратських міст, які належали до міщанського стану. Найбільший внесок у вивченні цього історичного джерела належить вченому-архівісту В. Романовському, завдяки зусиллям якого були оприлюднені Київська, Ніжинська та Батуринська переписні книги¹. Згодом на сторінках різних видань, а також монографічному виданні були зроблені певні узагальнення щодо чисельності та соціально-економічного становища міського населення Лівобережної України в 60-х рр. XVII ст.². Переписна книга Чернігова 1666 р., яка довгий час вважалася втраченою, у 1997 р. уперше була опублікована на сторінках журналу «Сіверянський літопис», а згодом світ побачило її окреме видання³.

¹ *Переписні книги 1666 року*. Підгот. до друку В.О. Романовського. К., 1933.

² Романовский В.А. *Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка*. Ставрополь, 1967; його ж. *Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст.* Народна творчість та етнографія, 1958, № 3, 89–109; його же. *Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.)*. Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. М., 1954, 395–420.

³ *Переписна книга Чернігова 1666 р.* Підгот. до друку, перед. та прим. О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона. Сіверянський літопис, 1997, № 3, 167–181; *Чернігівська переписна книга 1666 року*. Упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець. Чернігів, 2013.

Узагальнюючі дослідження, присвячені соціально-економічній історії українських міст середини XVII–XVIII ст., побічно висвітлюють питання демографічного характеру. Проблему чисельності міського населення, зокрема магістратських міст періоду Гетьманщини, неодноразово порушувала у своїх розвідках Г. Швидько⁴. Сучасні урбаністичні дослідження дедалі більше уваги приділяють проблемам міщанської спільноти, яка мала самоврядний статус⁵. На особливу увагу заслуговує монографічне видання І. Сердюка. На основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., автор подає історико-демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини – Ніжина, Переяслава і Стародуба⁶. Продовжуючи студіювати основні аспекти функціонування міст Гетьманщини в другій половині XVIII ст., автор аналізує особливості міської економіки та окреслює характерні риси демографічного обличчя міського населення⁷. Серед сучасних напрацювань варто згадати дисертаційне дослідження російського дослідника С. М. Бірюкова, присвячене соціально-економічному розвитку міст Стародубщини у XVIII ст.⁸. Увага автора сконцентрована на чотирьох магістратських містах даного регіону – Стародубі, Мглині, Погарі та Почепі. Розглядаючи економічний потенціал даних міст і соціальну стратифікацію міщанського населення, автор наводить матеріали ревізій, які проводила Генеральна військова канцелярія впродовж XVIII ст.⁹.

Наразі подальша актуалізація урбаністичних студій зумовлює заглиблення у вивчення різних аспектів демографічного характеру, що разом уможливило з'ясування соціального обличчя, чисельності, сфери занять міщанської спільноти магістратських міст. Метою даної розвідки є спроба проаналізувати загальні тенденції та динаміку демографічних змін міщанської спільноти магістратських міст Чернігово-Сіверщини.

На середину XVII ст. серед міст Чернігово-Сіверщини Стародуб залишався одним із найпотужніших економічних центрів. За матеріалами Стародубської переписної книги 1666 р. у місті налічувалося 911 міщанських дворів. Більшість з них – 341 двір – належав ремісникам, 107 – торговцям, 142 – землеробам. Водночас

⁴ Швидько А.К. *Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины*. Днепропетровск, 1985; *ее же. Население Стародубщины по переписной книге 1721 г.* Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции. Брянск, 1988, 48–49; *ее же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века*. Днепропетровск, 1984.

⁵ Доманова Г.С. *До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова (друга половина XVII – XVIII ст.)*. Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. К., 2000. Вип. 11, 43–49.

⁶ Сердюк І. *Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* Полтава, 2011.

⁷ Сердюк І. *Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія*. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К., 2014, 231–270.

⁸ Бірюков С.Н. *Социально-экономическое развитие городов Стародубья в XVIII в.* Дис. ... канд. ист. наук / Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2014.

⁹ Бірюков С.Н. *Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в.* Вестник Санкт-Петербургского государственного университета, 2011. Вип. 4, 74–81.

були зареєстровані 284 міщанські двори, спеціалізація яких не була вказана та 37 дворів, які належали магістратським службовцям¹⁰. Мешканці міста, професія яких не була зазначена в переписній книзі, так чи інакше були пов'язані з ремеслом або торгівлею.

За демографічними показниками Ніжин, активне заселення якого розпочалося лише у 20-х рр. XVII ст., дещо поступався Стародубу. На той час річпосполитський уряд намагався перетворити місто на важливий стратегічний центр на кордоні з Московською державою, а отже сприяв переселенню жителів з інших регіонів, зокрема з Волині, Полісся, Поділля. У Ніжинській переписній книзі 1666 р. було зареєстровано вже 709 міщанських дворів, серед яких ремісникам належали 184 двори, пушкарям – 8, торговцям – 57, „пашенним” людям – 262, „девиченским” міщанам – 47 (мешканці 43 дворів були землеробами, а 4 – без означення роду занять), а також зафіксовано 139 дворів, спеціалізація мешканців яких не була вказана. Окремо вписані 10 дворів магістратських урядовців¹¹.

Натомість у Чернігові зафіксована найменша кількість міщанських дворів – 314, де ремісничих – 69, дворів, що належали промисловцям та торговцям – 182, землеробам – 51, а також вказано 12 дворів „бедных и убогих людей”¹².

За матеріалами Переписних книг 1666 р. підвідомче магістратському уряду в полкових містах населення відрізнялося за способом ведення господарства і виглядало наступним чином:

Таблиця 1

Міщанські двори	Кількість			%		
	Чернігів	Ніжин	Стародуб	Чернігів	Ніжин	Стародуб
Землеробів	51	305	142	16%	43.1%	14.5%
Ремісників	69	184	341	22%	26.2%	37.5%
Промисловців і торговців	182	57	107 (торговців)	58%	8.06%	11.7%
Без означення роду занять	143	284		20.2%	31.1%	
Пушкарів		8			1.1%	
Міської адміністрації		12	37		1.4%	4%
Незаможних	12			4%		
Разом	314	709	911			

Отже, незважаючи на те, що Чернігів за кількістю населення значно поступався і Стародубу, і Ніжину, переважна більшість міщан у місті займалася промислами та торгівлею. Водночас Стародуб показав себе як центр ремесла, Ніжин –

¹⁰ Романовский В.А. *Развитие городов Левобережной Украины...*, 398–399; його ж. *Сільське і міське населення Лівобережної України...*, 92–93.

¹¹ *Переписні книги 1666 року...*, 249–259.

¹² *Переписна книга Чернігова 1666 р. ...*, 167–181.

землеробства. На жаль у Ніжині та Стародубі вагомий відсоток становили двори, рід занять мешканців яких не був прописаний, тому можна лише припускати, що господарі даних дворів входили переважно до когорти промисловців і торгових людей. Не виключено, що певний відсоток серед них – це найбідніші мешканці міста й ті, хто працював на землі.

Щодо сотенних міст з магістратським правлінням, запровадження якого у Почепі та Погарі відноситься лише до 1666 р., міщанська громада також становила доволі потужний прошарок. У Почепі налічувалося 436 дворів, Погарі – 415¹³. Мглин значно відрізнявся від них. У місті згадувалося лише 48 дворів¹⁴. Справа в тому, що місто хоча й отримало королівський привілей на магдебурзьке право в 1626 р.¹⁵, у 1634 р. король Владислав IV пожалував Мглин литовському магнату Миколі Абрамовичу¹⁶. Відновлення ж магдебургії відбулося лише в 1666 р.¹⁷.

Цікавий той факт, що у присяжних книгах Ніжинського полку 1654 р. (до складу якого тоді входила і Стародубщина) у магістратських містах Стародубі, Почепі та Мглині міщанське населення взагалі не згадувалося. Козацька старшина під час проведення поіменного перепису населення міст сповістила про відсутність міщанської громади в даних містах¹⁸. Виняток становив Погар в якому серед 462 мешканців міста, які склали присягу на вірність царю Олексію Михайловичу, 89 належали до міщанського стану¹⁹.

Впродовж першої половини XVIII ст. неодноразово проводилися переписи та ревізії населення міст Гетьманщини. Частота ревізування в козацькій державі довго не визначалася законом. У 1734 р. було зроблено спробу запровадити щорічні ревізії, але на практиці така трудомістка справа щорічно проводилася лише до середини 50-х рр., а потім знову з різною періодичністю²⁰. На думку Г. Швидько, з 90-х рр. XVII ст. й до Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр. компути і ревізії проводилися з інтервалом від одного до п'яти років²¹. Водночас з представниками козацтва у ревізійних списках фіксувалися міщанські двори магістратських підданих та двори посполитих.

¹³ Романовський В.О. *Сільське і міське населення Лівобережної України...*, 91.

¹⁴ Швидько А.К. *Значение воссоединения Украины с Россией...*, 19.

¹⁵ *Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ ст.* Упор. і автори В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. К., 2000, 60–62.

¹⁶ Думин С. *Гербы городов Смоленского воеводства*. Вестник геральдиста, 1 (1991). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.heraldik.ru/books/statyi/smolensk_voievod.htm

¹⁷ Лазаревский А. *Описание Старой Малороссии*. Т. 1: Полк Стародубский, Киев, 1888, 333.

¹⁸ *Присяжні книги. Білоцерківський та Ніжинський полки*. 1654. Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. К., 2003, 315; Швидько А.К. *Значение воссоединения Украины с Россией...*, 19–20.

¹⁹ *Присяжні книги. Білоцерківський та Ніжинський полки*. 1654..., 321, 327–328, 338–338, 347.

²⁰ *Ревізія Чернігівського полку 1732 року*. Упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець, перед І. Кривошея. Чернігів, 2014, 19.

²¹ Швидько Г.К. *Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р.* Дніпропетровськ, 2004, 3.

У лютому 1721 р. проводився перепис населених пунктів двох північних полків – Чернігівського та Стародубського. „Переписная книга Черниговских сел и деревень для занятия в оных квартир Мекленбургскому корпусу” 1721 р. збереглася у фонді “Малоросійські справи” 1720–1781 рр. в АЗПРІ МЗС РФ²². Назва справи не відображає повністю її змісту, оскільки у ній вміщено і перепис дворів населених пунктів Стародубського полку. У книзі відсутній подвірний перепис Чернігова, але наведені відомості про загальну кількість дворів чернігівського міщанства та магістратських посполитих.

Відтак у Чернігові переписано 631 двір, у тому числі міщанських – 141, підсусідків – 178 (серед них 79 міщанських) та 30 шинків (28 міщанських)²³. Отже магістрату, з урахуванням осель підсусідків та шинків, були підпорядковані 248 дворів. Кількість підвідомчих Чернігівському магістрату дворів скоротилася на 19%. Це пов’язано насамперед із наслідками пожежі у місті 1718 р., а також протекціоністською політикою козацької старшини. Під старшинською протекцією міщани й магістратські посполиті займалися торгівлею, промислами, ремеслами, не сплачуючи жодних податків до міської скарбниці. Вже навесні 1721 р. чернігівський вїйт Ф. Лопата прибув до Глухова і подав гетьману скаргу на чернігівського полковника разом із старшиною. І. Скоропадський поставився досить серйозно до цього клопотання магістрату й видав одразу чотири універсали (усі вони датовані 29 березня)²⁴. Між іншим, вїйт скаржився на протекціоністську політику козацької старшини й духівництва, на зведення козаками „комор между коморами мескими не на купленной, ... на самовольне занятой земле, прежде пожара тамошнего бывших”.

Переписна книга 1721 р. Стародубського полку засвідчила загальну кількість дворів у Стародубі, Почепі, Погарі, Мглині²⁵. Найвищі показники маємо в полковому місті – 1479 дворів. Серед них „мужицких” – 119, „бобыльских” – 644, дворів підсусідків – 460, шинкарських – 46, „мельнических” – 4, старшинських – 13, козацьких – 136, церковних – 47, „раскольнических” – 10. На жаль, визначити відсоток міщанської громади неможливо, адже серед осель підсусідків, шинкарських дворів та дворів бобилів частина зазвичай належала представникам козацького стану. Бобілями здебільшого ставали ремісники, хоча вони також могли займатися землеробством на орендованих землях²⁶. Щодо підсусідків, ними могли бути як збіднілі селяни, так і представники козацтва й міщанства, які намагалися уникнути від сплати податків. Їхні двори становили 31% від загальної кількості. У Погарі був зафіксований 781 двір. Зокрема, 246 дворів „мужицких”,

²² Архів зовнішньої політики Російської імперії МЗС РФ (далі – АЗПРІ МЗС РФ).

²³ АЗПРІ МЗС РФ. Ф. 124, оп. 1, спр. 62, арк. 2.

²⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). Ф. І, оп. 1, спр. 54484–54662, арк. 101–103 зв.; Рукописи Черниговской городской думы. *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов, 1908, 93–96.

²⁵ Швыдько А.К. *Население Стародубщины по переписной книге 1721 г...*, 48–49; Бирюков С.Н. *Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в...*, 75–76.

²⁶ Романовський В.О. *Сільське і міське населення Лівобережної України...*, 106–107.

358 „бобыльских”, 13 старшинських, 31 двір підсусідків, 7 „мельнических”, 9 хуторських, 21 шинок, 79 козацьких та 17 дворів церковних служителів. Схожа ситуація зі Стародубом. Маємо значну частку бобильських осель – 45,6% від загальної кількості. Серед дворів підсусідків, хуторських, так само і шинкарських, певний відсоток безсумнівно становили козацькі двори. У Почепі (з 1709 р. – вотчина князя О. Меншикова) налічувався 791 двір, де переважну більшість становили міщанські та пушкарські двори, загальною кількістю 417. Далі йшли бобильські – 258 дворів, козацькі – 79, „млинарські” – 6, підсусідські – 5 та хуторські – 2.

За даними ревізії 1723 р. двори у Почепі були поділені на „посполитські” (642) та козацькі (117). Разом налічувалося 759 дворів. Така практика запису міщанських дворів не була винятком. Доволі часто міщанські оселі в ревізіях згадуються як двори посполитих. Із усієї кількості дворів лише 37 належали купецтву²⁷.

Порівняно з 1666 р. позитивна динаміка простежується в Мглині. У 1721 р. до реєстру було вписано 67 дворів „мужицких”, 56 – „бобыльских”, 23 двори підсусідків, а також 110 козацьких дворів, 10 – служителів церкви, 25 – „лезных людей”²⁸. Загалом налічувався 291 двір. Ревізія ж 1723 р., про яку згадує О. Лазаревський, фіксує у місті 91 двір, який належав міщанській громаді (24 двори „можнейших грунтовых” міщан, 50 – „грунтовых средних”, 17 – „безгрунтовых гендлиовых” (торгових)). Крім того, у місті було 70 бобильських хат та володіння представників козацької старшини²⁹. Наприклад сотнику О. Єсимонтовському належали 2 двори ґрунтових посполитих та 11 бобильських хат, сотнику Турковському – 4 двори ґрунтових посполитих. Подібна ситуація існувала чи не в усіх містах Чернігово-Сіверщини. Міщани, які не мали землі та двору, змушені були йти у підсусідки, ставати бобилями або шукати протекцію серед представників козацької старшини.

Впродовж 30–40 рр. XVIII ст. ревізії населення проводилися майже щороку. Відтак, у Чернігові ревізія 1731 р. зафіксувала 249 міщанських дворів³⁰. У 1732 р. магістрат склав список дворів, у яких мали розміститися військовослужбовці Чернігівського гарнізону. До списку було внесено 218 дворів, однак „лучшие мещанские дворы все уволены, которых имеется не малое число”. Серед них були 92 міщанські „убогі”, 7 дворів удовиць, 4 – пекарів, 3 – кравців, 6 – шевців, 1 – шаповала, 1 – музиканта, 4 – гончарів, 1 – коваля, 4 – городничих³¹. До списку не увійшли двори магістратської старшини, двори підсусідків. Ревізія Чернігівського полку 1732 р. на диво зафіксувала рекордну, як для Чернігова, кількість міщанських дворів – 509, з яких 74 – належали підсусідкам. Водночас маємо доволі

²⁷ Лазаревский А. *Описание Старой Малороссии*. Т. 1: Полк Стародубский..., 302.

²⁸ „лезные люди” – ті, які прийшли на заробіток з інших міст.

²⁹ Лазаревский А. *Описание Старой Малороссии*. Т. 1: Полк Стародубский..., 353; Бирюков С.Н. *Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в....*, 76.

³⁰ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 159, оп. 1, спр. 2062, арк. 1.

³¹ Центральный державный историчный архив України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 51, оп. 3, спр. 4208, арк. 6.

низький показник представників козацького стану – 132 двори, де переважну більшість становили двори козацьких підсусідків – 84.³² Виникають певні сумніви щодо реальної ситуації в місті.

Ревізія Ніжинського полку 1736 р. продемонструвала зменшення кількості міщанських домогосподарств у Ніжині. До списку було внесено 315 дворів: можливо-грунтових міщан – 8, малогрунтових – 35, убогих – 210, міщанських підсусідків – 62. Натомість козацьких дворів було зареєстровано 893³³. Цифри, які подає О. Лазаревський за 1740 р., значно розходяться з показниками ревізії 1736 р. Відтак, О. Лазаревський згадує лише 194 двори (враховуючи двори підсусідків) магістратських підданих та 633 двора, які належали представникам інших верств населення, „козачих, владельческих и старшинских наследственных и купленных, також ж монастырских, церковных, поповских, греческих и друг. иноземцов и козачих подсосудков”³⁴. Вірогідніше, що не всі міщанські двори потрапили до списку. Причинами низьких показників магістратських підданих могли бути як козацька протекція, так і намагання unikнути сплати податків.

Відомості демографічного характеру подають матеріали Генерального слідства про маєтності Стародубського полку 1729–1730 рр. Наразі у Мглині був зареєстрований 121 міщанський двір³⁵. У 1730 р. мглинські міщани скаржилися з приводу того, що „в самом городе Мглине посполитых людей грунтовых, имеющих пашни тяглие, на малое число убыло скуплею, завладено панами владельцами, знатными и рядовыми казаками, монастырскими и духовным чином и прочими... а ныне посполитые люди грунтовые, ухажаячи из такой посполитской службы, во иное звание вписались”³⁶.

Водночас у Погарі зафіксовано 350 міщанських дворів³⁷. Але за даними ревізії Генеральної військової канцелярії 1748–1749 рр. у місті згадується лише 168 міщанських дворів, натомість – 332 хати. Переважна більшість – 140 дворів (або 279 хат) були „нищетными и весьма убогими”, 21 двір (22 хати) – „нищетные”, 2 двори, які належали купецтву – „малого купецького промыслу” та 5 дворів „малогрунтовые”. 24 хати у місті належали бездвірним та безземельним підсусідкам³⁸. Можна з впевненістю говорити про зубожіння міщанства та зменшення кількості дворів. Двори магістратської старшини вочевидь вносилися до іншої відомості.

Загалом, середина XVIII ст. для магістратських міст стала певним випробуванням. У Почепі окремим указом Генеральної військової канцелярії від 3 березня

³² Ревізія Чернігівського полку 1732 року..., 60.

³³ Швыдько А.К. *Значение воссоединения Украины с Россией...*, 40–41.

³⁴ Лазаревский А. *Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления*. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893, 64–65.

³⁵ Лазаревська К. *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку*. Т. 1. Київ, 1929, 55.

³⁶ *Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Губернский город Чернигов. Уезды: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский*. Чернигов, 1874. Кн. 7, 127–128.

³⁷ Лазаревська К. *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку...*, 56.

³⁸ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 10087, арк. 67–69 зв., 90–92.

1741 р. було запроваджено ратушне правління³⁹. 18 лютого 1760 р. місто остаточно затвердилося за гетьманом К. Розумовським⁴⁰. Того ж таки 1760 р. подібна участь спіткала Мглин⁴¹. Чернігів та Ніжин на початку 50-х рр. потерпали від пожеж.

У 1750 р. у Чернігові сталася велика пожежа, яка призвела до колосального зменшення кількості міщанських дворів. Магістрат у скарзі до Генеральної військової канцелярії 1751 р. зазначив, що “через частые пожарные случаи пришел в немалое запустение..., ибо так знатный в царской России прежде бывою город ныне только имеет тут в себе 112 дворов мещанских и так от времени до времени пришел и приходит во всямущее уменение”⁴².

У квітні 1754 р. проводилася нова ревізія міщанських дворів у магістратських містах Лівобережної України для того, щоб встановити обсяг прибутків та видатків магістратів⁴³. Чернігівському магістрату тоді підпорядковувалися 143 міщанські двори та 169 дворів підсусідків, Ніжинському – 312 дворів, 85 бездвірних хат та 306 дворів підсусідків. Стародубському магістрату – 199 дворів, 215 бездвірних хат та 6 дворів підсусідків, Погарському – 107 дворів, 220 бездвірних хат та 22 – підсусідків, Мглинському – 53 двори.

У березні 1763 р. за наказом гетьмана К. Розумовського у Чернігові був проведений подвірний перепис⁴⁴, за підсумками якого було складено дві відомості: „О рочных райцах, писаре, канцелярских служителях и десятских, действительно ныне при магистрате службу отправляющих с их семьями, пудсуседками и работными” та „О прочих райцах, кои по очередно при магистрате службу отправляют, а при том и о мещанах всех магистрату подсудственных в городе Чернигове жительством находящихся, так с их семьями, работными подсуседками и их работников и подсуседков семьями, також на особых их райцов и мещан дворами и живущих в них семьях”⁴⁵. Перша відомість зафіксувала 16 дворів урядовців магістрату – рочних райців, писаря, канцелярських службовців та десятників, друга – 258 дворів: „в оних дворах хат – 359, бездворных хат же – 7, в тех же дворах мужского полу душ – 786, в том числе от десяти до шестидесяти – 508, више шестидесяти лет – 29, ниже десяти лет – 249, да подворков винокурных пустых 4”⁴⁶. Отже, згідно з двома відомостями, магістрату підпорядковувалося 274 двори. Не врахованими у жодній з відомостей залишалися двори „абшитованного” війта К. Каневського і „настоящего” Н. Шарого та бурмистрів,

³⁹ Ситий І. *Місто Почеп 200 років тому*. Сіверянський літопис, Чернігів, 2005, вип. 2–3, 19.

⁴⁰ Константинович Н. *Обозрение Румянцевской описи Малороссии*. Вип. 3. Стародубский полк. Чернигов, 1875, 569.

⁴¹ Токмаков И. *Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения: С приложением ист. очерка местечка Почеп*. Киев, 1888, 19.

⁴² ЦДДАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 6, арк. 16.

⁴³ ЦДДАУК. Ф. 51, оп. 1, спр. 1110, арк. 1–2.

⁴⁴ ЦДДАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 62, арк. 4 зв.

⁴⁵ ЦДДАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 62, арк. 102.

⁴⁶ Там само. Арк. 192.

„яко де об оных в силе универсала должна потребоваться с них самих” окрема відомість (на той момент їх було четверо – М. Єнько, П. Мартиненко, Г. Бублик та І. Крутень).

Невтішне становище міського населення Лівобережної України у цей час засвідчують накази депутатам Законодавчої комісії 1767 р. – „это нелепая, но правдивая и яркая картина упадка и разложения городов Малороссии” (за влучним висловом І. Теличенка)⁴⁷.

Впродовж XVIII ст. у магістратських містах простежувалася явна тенденція до зменшення кількості міщанського населення, що була спричинена низкою факторів. Передусім, оскільки козацтво перетворилося на провідну суспільну верству, частина міщан прагнула – і небезуспішно – здобути козацькі права та привілеї. Дуже поширеною була практика протекціоністської політики з боку представників козацької старшини. Брак позитивної динаміки зростання міщанської спільноти був зумовлений також руйнаціями під час військових конфліктів, епідеміями та пожежами.

Як зауважили у своєму наказі депутату Законодавчої комісії 1767 р. І. Крутеню мешканці Чернігова, „наступила шведская война и скоро после того моровая язва, а затем незадолго и преужасный пожар, так что из многочисленности дворов граждан здешних осталось весьма малое число, от которого времени чрез пятьдесят уже лет на многих местах, тогда опустевших, и доньне строения не было и нет”⁴⁸. До того ж міщани намагалися перейти під протекцію впливових представників козацької старшини, щоб не сплачувати податки магістрату. Так, у січні 1755 р. Чернігівський магістрат скаржився, що чимало міщан, „нехотя более в ведомстве магистратовом жить и служить по своей мещанской стати и по должности, и не хотят отбывать подлежащих дач, и умыслили з ведомства магистратового в разные укывательства удалиться, иные в казаки, иные в другие звания”⁴⁹. Генеральна військова канцелярія задовольнила прохання магістрату й зобов’язала полкову канцелярію „отдать оных по прежнему в ведомство магистрата Черниговского к отбыванию при оном подлежащих указных повинностей”⁵⁰. Втім, це не зарадило справі, й у 1757 р. Чернігівський магістрат знову скаржився гетьману К. Розумовському, що “некоторые того магистрата мещане нехотя по должности своим отбывать подлежащих... указных табелей укывая себя под разными званиями продавшись”⁵¹.

У 70–80 рр. XVIII ст. ситуація в регіоні поступово починає змінюватися. У грудні 1770 р. у Чернігові був проведений подвірний перепис, який засвідчив наявність 653 дворів, у яких мешкало 4840 чоловік, у тому числі 2305 чоловіків та 2535 жінок⁵². На жаль, подвірний перепис подає загальну кількість дворів у місті, не виокремлюючи власне міщанських.

⁴⁷ Теличенко И.В. *Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии*. Киевская старина, Киев, 1890, вип. 11, 75.

⁴⁸ *Наказ от жителей г. Чернигова*. Сборник Императорского Русского исторического общества. СПб., 1914. Т. 144, 122.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 35, арк. 8–11.

⁵⁰ Там само. Арк. 19–19 зв.

⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 17, арк. 8.

⁵² ЦДІАУК. Ф. 108, оп. 2, спр. 1182, арк. 1–120 зв.

У царському рескрипті від 26 жовтня 1781 р., „последовавшем для устроения губернии”, графу П. Румянцеву-Задунайському було доручено, „дать полною свободу казакам и всякого звания ведомства казенного людям, если они пожелают иметь мещанские промыслы или ремесла, по городам записываться в мещанское общество, а имеющие капитал и в купечество, на основании манифеста нашего от 17 марта 1775 года”⁵³. Щоб записатися у купецтво, слід було мати статки, що перевищували 500 руб. Крім того, козаки, які переходили у міщанство, мусили мати власну оселю в місті або можливість придбати її⁵⁴. Охочі записатися у міщанство чи купецтво зверталися з цим проханням до магістрату. Опісля цього залишалось скласти присягу та зобов’язатися сплачувати належні податки до міської скарбниці. На підставі Положення від 21 квітня 1785 р. замість магістратів створювалися міські думи, які перебрали на себе майже усі їхні функції.

Впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр. малоросійський губернатор разом зі спеціально створеною комісією здійснив всебічний опис Лівобережної України, провів облік її населення. Вже 16 вересня 1781 р. вийшов імперський указ про створення у межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського⁵⁵. Матеріали статистично-топографічних описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв містять інформацію щодо чисельності міського населення.

У Чернігові на початку 80-х рр. налічувалось 627 будівель, з яких 363 належали купцям та міщанам⁵⁶. Загальна кількість населення становила 4000 чоловік, серед яких було 2444 міщан та купців обох статей⁵⁷. Слід зауважити, що за кількістю мешканців Чернігів поступався не тільки сусіднім губернським центрам – Києву або Новгороду-Сіверському, а й переважній більшості повітових міст Чернігівського намісництва, зокрема, Ніжину, Зінькову, Березній, Борзні, Прилукам, Лохвиці та Ромнам⁵⁸.

У Ніжині, за даними О. Шафонського, на початку 80-х рр. XVIII ст. було 1746 „обывательских домов” (враховуючи будівлі, які належали дворянам, грекам, великоросійським та малоросійським купцям, міщанам, духівництву та різночинцям). Кількість населення (без врахування дворян) становила 11104 осіб, з яких 5158 міщан та купців обох статей⁵⁹. Водночас О. Лазаревський,

⁵³ ЦДДАУК. Ф. 1673, оп. 2, спр. 135, арк. 5.

⁵⁴ Там само. Арк. 28–29.

⁵⁵ Петrenchенко І. *Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на теренах Північного Лівобережжя*. Сіверянський літопис, Чернігів, 2015, вип. 5, 69–75.

⁵⁶ Шафонский А.Ф. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено*. К., 1851, 285.

⁵⁷ *Очерк истории города Чернигова. 907–1907*. Юбилейное издание Черниговской Городской управы. Чернигов, 1908, 36–37.

⁵⁸ Петrenchенко І. *Адміністративно-територіальні перетворення...*, 72.

⁵⁹ Шафонский А.Ф. *Черниговского наместничества топографическое описание...*, 464, 475.

посилаючись на опис Ніжина 1782 р., називає загальну цифру домогосподарств – 1248, серед яких міщанській громаді належало всього 524 двори⁶⁰. Отже, кількість міщанських домогосподарств у Ніжині порівняно з 1666 р. скоротилася на 26%.

На початку 80-х рр. XVIII ст. був проведений подвірний перепис повітів, які згодом увійшли до складу Новгород-Сіверського намісництва. У Стародубі було зафіксовано 863 двори (1118 хат), у тому числі міщанських – 431 двір, а також 56 дворів підсусідків⁶¹. У 1787 р. у місті вже налічувалося 1128 „обитательских домов”⁶². За півтора сторіччя демографічна ситуація в місті вкрай погіршилася. Міщанське населення скоротилося майже вдвічі, а загальна кількість міщан, порівняно з 1721 р., зменшилася на 31%. У Погарі того ж таки 1787 р. налічувалося 608 дворів, серед яких міщанській громаді належало 453. Порівняно з 1666 р. кількість міщанських домогосподарств у сотенному містечку зросла лише на 8%. Відносно позитивна динаміка простежується у Мглині. У місті тоді було зареєстровано 524 двори, де 146 дворів належали міщанству. У Почепі – власності графа К. Розумовського, колишні міщанські двори записані як „подданические его сиятельства” – числом 568⁶³. Заразом у місті було зареєстровано 678 дворів, що демонструє стале зростання населення впродовж XVIII ст.

Відтак, протягом другої половини XVII–XVIII ст. у магістратських містах Чернігово-Сіверщини переважала тенденція до зменшення кількості міщанських дворів, яка була спричинена низкою факторів. Найменші демографічні показники зафіксовані в середині XVIII ст. У Стародубі та Ніжині кількість міщанських домогосподарств у 80-х рр. XVIII ст. не досягала навіть рівня 1666 р. У Чернігові та Погарі незначна позитивна динаміка простежується лише з початку 70-80 рр. XVIII ст.

REFERENCES

Andreitsev, V., Ul'ianovskij, V., Korotkij, V. (Comps.). (2000). *Korpus magdeburz'kykh hramot ukrains'kym mistam: Dva proekty vydan' 20-kh – 40-kh rokiv XX st.* Kyiv “Praim”. [in Ukrainian].

Biriukov, S.N. (2011). *Meschane gorodov Starodub'ya v pervoj polovine XVIII v.* *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 74–81. [in Russian].

Biriukov, S.N. (2014). *Social'no-ekonomicheskoe razvitie gorodov Starodub'ya v XVIII v.* (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg. [in Russian].

⁶⁰ Лазаревский А. *Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский...*, 65–66.

⁶¹ *Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781)*. Київ, 1931, 37–38.

⁶² *Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года*. Підгот. до друку і перед. О. Коваленка, І. Петrenchенко. Сіверянський літопис, Чернігів, 1995, вип. 5, 149–156.

⁶³ Там само. С. 107, 162–163, 173.

Domanova, H. (2000). Do pytannia pro stanovyshe ta chysel'nist' mishchanstva Chernihova (druha polovyna XVII–XVIII st.). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: Zbirnyk statej*. Kyiv: Ridnyj kraj, (11), 43–49. [in Ukrainian].

Dumin, S. (1991). Gerby gorodov Smolenskogo voevodstva. *Vestnik gerald'ista*, 1. Retrieved from

http://www.heraldik.ru/books/statyi/smolensk_voevod.htm [in Russian].

Kovalenko, O., Mel'nyk, S., Sapon, V. (Comps.). (1997). Perepysna knyha Chernihova 1666 roku. *Siverians'kyj litopys*, 3, 167–181. [in Ukrainian].

Kovalenko, O., Petrechenko, I. (Comps.). (1995). Kratkoe topograficheskoe opisanie Novgorodskogo Severskogo namestnichestva 1787 goda. *Siverians'kyj litopys*, 5, 149–156. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu., Kravets', M. (Ed.). (2003). *Prysiashni knyhy. Bilotserkivs'kyj ta Nizhyns'kyj polky. 1654*. Kyiv: “KM Akademiia”. [in Ukrainian].

Petrechenko, I. (2015). Administratyvno-terytorial'ni peretvorennia ostann'oi chverti XVIII – pochatku XIX st. *Siverians'kyj litopys*, 5, 69–75. [in Ukrainian].

Romanovs'kyj, V.O. (1958). Sil's'ke i mis'ke naselennia Livoberezhnoj Ukrainy v 60-kh rokakh XVII st. *Narodna tvorchist' ta etnohrafii*, (3), 89–109. [in Ukrainian].

Romanovskij, V.A. (1967). *Perepis' naseleniya Levoberezhnoj Ukrainy 1666 goda, ejo organizaciya i kriticheskaya ocenka*. Stavropol'. [in Russian].

Romanovskij, V.A. (1954). *Razvitie gorodov Levoberezhnoj Ukrainy posle vossoedineniya s Rossiej: Sbornik statej*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 395–420. [in Russian].

Serdiuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoriko-demohrafichna kharakterystyka mis'koho naselennia Het'manshchyny druhoi polovyny XVIII st*. Poltava: TOV “ASMI”. [in Ukrainian].

Sytyj, I. (2005) Misto Pochep 200 rokiv tomu. *Siverians'kyj litopys*, 2–3, 16–26. [in Ukrainian].

Sytyj, I., Horobets, S. (2013). *Chernihivs'ka perepysna knyha 1666 roku*. Chernihiv: Vydavets' Lozovyj V.M. [in Ukrainian].

Shvyd'ko, A.K. (1985). *Znachenie vossoedineniya Ukrainy s Rossiej dlya ekonomicheskogo razvitiya gorodov Levoberezhnoj Ukrainy*. Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].

Shvyd'ko, A.K. (1988). Naselenie Starodubshchiny po perepisnoj knige 1721 g. Abstract of Papers'88: *Mezhvuzovskaya istoriko-kraevedcheskaya konferentsiya*. (pp. 48–49). Bryansk. [in Russian].

Shvyd'ko, A. K. (1984). *Socyal'nye otnosheniya i klassovaya bor'ba v gorodakh Levoberezhnoj Ukrainy vo vtoroj polovine XVII – seredine XVIII veka*. Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].

Hanna Domanova

candidate of Historical Sciences, docent,

Department of World History,

T. G. Shevchenko National University

“Chernihiv Collegium”

(Chernihiv, Ukraine, an_and_g@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-0057-0190>

**THE POPULATION SIZE AND SOCIAL STATUS OF TOWNSFOLK
IN CHERNIHIV-SIVERSHCHYNA' S MAGISTRATES
(THE 2ND HALF OF THE XVII–XVIII CENT.)**

The article considers the popularity size and social status of townsfolk in Chernihiv-Sivershchyna's magistrates based on censuses and inspections which had been taken during the 2nd half of the XVII–XVIII cent. throughout Hetmanshchyna which according to the privileges and charters of Magdeburg Right possessed the self-governing status.

The author by the case of such cities as Starodub, Chernihiv, Nizhyn, Pohar, Pochep and Mhlyn, changes in indicators of households among the townsfolk during the specified period, as well as their social status, were analyzed. It is showed that there is a tendency of decreasing a number of bourgeois households in the magistrate cities in this period, which was caused by different factors. First of all, as cossacks turned into a leading social segment of the population, a part of burghers sought – and not without success – to gain cossack rights and privileges. In particular, in order to avoid paying taxes, the burghers submitted to the Cossack officers' protection. The lack of positive dynamics in increasing the bourgeois community was also due to destruction during military conflicts, epidemics and fires. At the same time, the political situation in Left-Bank Ukraine restricted the development of the self-government system and adversely affected the development of Chernihiv-Sivershchyna. Administrative and territorial reforms of the 80s in 18th century, which became a new stimulus for the further development of cities in the region influenced considerably on the administrative structure of the urban population.

Keywords: Chernihiv-Sivershchyna, magistrate cities, Chernihiv, Nizhyn, Starodub, Pohar, Pochep, Mhlyn, censuses and revisions, XVII–XVIII cent.